

УДК 75.021.32:75.03:7.091.8]:069.5(477-25)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-16>

Світлана ДОЛЕСКО,
orcid.org/0000-0001-6702-5606
докторка філософії з образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації,
доцентка кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв,
директорка
Центру Української Культури та Мистецтва
(Київ, Україна) svitlana@dolesko.com

Ольга КОПІЄВСЬКА,
orcid.org/0000-0002-4537-4888
докторка культурології, професор,
професорка кафедри артменеджменту та івент-технологій
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) okopievaska@gmail.com

АТРИБУЦІЯ АКВАРЕЛЕЙ МСТИСЛАВА ФАРМАКОВСЬКОГО ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ

Акварелі є одним із новітніх об'єктів науково-фондової роботи, взятих на облік після здійснення атрибуції. Мета статті полягає в дослідженні колекції акварелей Мстислава Фармаковського, діяча музейної справи, археології й мистецтвознавства із фондів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків у міждисциплінарному ракурсі – як зразків акварельного живопису, структурної частини музейної збірки, об'єкта експонування та науково-дослідної роботи музейників, історичного джерела, інструмента археологічної науки. Застосовано міждисциплінарний підхід, системно-структурний та аналітичний методи, теоретичне узагальнення. У ході дослідження, що здійснювалось в ракурсі музейної справи, археології, історії й мистецтвознавства, встановлено, що збірка з 37 акварельних робіт авторства Мстислава Фармаковського, віднайдена у 2014 році під час систематизації книжкового фонду наукової бібліотеки музею, становить цінність із різних наукових підходів. Колекція демонструє зв'язок між комплектуванням фондів і археологічними експедиціями як джерелом поповнення музейних збірок: на 12 акварелях наявні зображення предметів з колекції античного мистецтва Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Акварелі Мстислава Фармаковського проаналізовані в статті й монографії К. Чуєвої, що дозволяє трактувати їх як перспективний об'єкт науково-дослідної роботи музею, присвяченої в такому випадку історії формування античної колекції. Аргументовано, що виставка «Ханенківські антики. Історія архівної теки» (2019) продемонструвала значення колекції акварельних зображень для реалізації виставкового напрямку музейної роботи. Підтверджено, що дана колекція є інструментом археологічної науки, оскільки базується на зображенні автором археологічних пам'яток (античного керамічного та скляного посуду) та історичним джерелом, яке дозволяє аналізувати творчо-наукову Мстислава Фармаковського та його внесок у спектр вітчизняних гуманітарних наук.

Ключові слова: акварель, акварельний живопис, археологія, музейні збірки, виставкова діяльність.

Svitlana DOLESKO,
PhD of Fine art, Decorative Art, Restoration,
Associate Professor at the Department of Art Expertise
National Academy of Culture and Arts Management,
Director
Center of Ukrainian Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) svitlana@dolesko.com

Olha KOPIJEVSKA,
orcid.org/0000-0002-4537-4888
Doctor of Cultural Studies, Professor,
Professor at the Department of Art Management and Event Technologies
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) okopievaska@gmail.com

ATTRIBUTION OF WATERCOLORS BY MSTYSLAV FARMAKOVSKYI FROM THE COLLECTION OF THE BOHDAN AND VARVARA KHANENKO NATIONAL MUSEUM OF ARTS

The watercolors are one of the newest objects of scientific and collection work, registered after attribution. The purpose of the article is to study the collection of watercolors by Mstyslav Farmakovskiy, a figure in museum affairs,

archeology and art history, from the funds of the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts in an interdisciplinary aspect – as samples of watercolor paintings, a structural part of the museum collection, an object of exhibition and research work of museum employees, a historical source, and an instrument of archaeological science. The article uses an interdisciplinary approach, systemic and structural and analytical methods, as well as theoretical generalization. The study conducted in the context of museum affairs, archeology, history and art history found that the collection of 37 watercolors by Mstyslav Farmakovskiy, discovered in 2014 when systematizing the book fund of the museum's scientific library, is valuable from various scientific perspectives. The collection demonstrates the connection between acquisition and archaeological expeditions as a source of replenishment of museum collections: 12 watercolors feature images of objects from the collection of ancient art of the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts. Mstyslav Farmakovskiy's watercolors are analyzed in the article and monograph of K. Chuieva, which allows us to interpret them as a promising object of the museum's research work, dedicated in this case to the history of formation of ancient collection. It is argued that exhibition «Khanenko's Antiques. The Archive History» (2019) demonstrated the importance of the collection of watercolor images for the implementation of the exhibition direction of museum work. It is confirmed that this collection is a tool of archaeological science, as it is based on the author's depiction of archaeological monuments (ancient ceramic and glass wares), and a historical source allowing us to analyze the creative and scientific work of Mstyslav Farmakovskiy and his contribution to the spectrum of national humanitarian sciences.

Key words: watercolors, watercolor paintings, archeology, museum collections, exhibition activities.

Постановка проблеми. Класичне сприйняття та фаховий аналіз творів акварельного живопису в наші дні вийшли за межі мистецтвознавчого аналізу, оцінки вражень відвідувачів художніх виставок або вимог колекціонерів, які поповнюють свої збірки. Окремі художні твори, виконані у вишуканій техніці акварелі нині не лише є структурними елементами своєї мистецької епохи – вони існують в міждисциплінарному ракурсі. Дане твердження могло б залишитись лише в статусі роздумів про місце акварельного живопису в українському мистецтві – на превеликий жаль, нині не оцінене належним чином. Однак деякі події, дотичні до теми акварелі, підвищують її статус, трансформують аналіз творів акварельного живопису в міждисциплінарну площину.

Так, у 2014 р. науковими співробітниками флагмана української музейної справи, Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, під час індексації та каталогізації книжкового зібрання інституції було віднайдено папку з 37 акварельними малюнками, де наявні зображення столової кераміки, скляного й глиняного фігурного посуду спеціального призначення. У межах атрибуції кожного з них, на підставі аналізу написів, монограм, авторських підписів, штампів та наклейок різних періодів, музейники ідентифікували авторство: встановлено, що їх створив Мстислав Фармаковський, живописець і графік, мистецтвознавець, педагог, археолог, автор фундаментальної праці про акварельний живопис.

Виявлено, що 12 акварелей містять зображення експонатів музею, що зберігаються в античному відділі інституції. Переважна більшість артефактів приналежні до збірки Богдана та Варвари Ханенків, решта надійшла до музею протягом ХХ століття з інших закладів та археологічних експедицій. Таким чином, колекція акварельного живопису продемонструвала багатовекторне трак-

тування акварельних робіт, обумовлене їхнім аналізом діячів різних галузей гуманітарних наук, що, своєю чергою, теж потребує вивчення.

Аналіз досліджень. На даний час вищезгадана колекція робіт Мстислава Фармаковського досліджена лише К. Чуєвою, громадською й культурною діячкою, очільницею Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків в період із 2018 по 2021 рр. У 2017 р. вчена опублікувала працю «Акварелі Мстислава Фармаковського з Наукового архіву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків», що стала першим публічним кроком до оприлюднення результатів атрибуції даної колекції представниками музейної інституції. А за два роки дана стаття мала продовження – К. Чуєва проаналізувала збірку в меморіально-хронологічному ракурсі («Ханенківські антики. Історія архівної теки» (2019)). Загалом, теоретичні аспекти музейної фондової й науково-дослідної роботи та ролі музейних предметів у цьому напрямку діяльності інституцій протягом останніх років охарактеризовані в публікаціях А. Дмитренко (Дмитренко, 2018: 28), С. Гаврилук (Гаврилук, 2023), В. Рожка (Рожко, 2016), О. Салати, та інших вчених. У зв'язку з відсутністю інших наукових публікацій, вагомим джерелом є сайт музею, де наявні дані про виставку та експонати античної доби.

Стосовно вивчення творчо-наукової біографії Мстислава Фармаковського, його художньої манери – у вітчизняному мистецтвознавстві не існує жодної праці на дану тему. Також не виокремлено його діяльність у царині акварельного живопису та не зроблено акцент на цих зображеннях як об'єднуючої ланки різних галузей гуманітарних наук, у практичному й теоретичному ключі. У зв'язку з цим, **мета статті** полягає в дослідженні колекції творів Мстислава Фармаковського із фондів Національного музею мистецтв

імені Богдана і Варвари Ханенків у міждисциплінарному ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Мстислав Фармаковський (1873–1946) – видатний діяч науки й мистецтва, відомий фаховій спільноті всього пострадянського простору передусім як видатний музейний діяч-новатор, який займався питаннями реставрації й консервації музейних колекцій, збереженням музейних фондів – зокрема, розробив методичні рекомендації для музейників. Археолог за фахом (закінчив відділ археології історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету в м. Одеса), прагнувши розвинути талант художника, здобував освіту також в Одеському художньому училищі.

Ці дві іпостасі Мстислав Фармаковський поєднав у археологічній справі, яка надалі займала вагому частку його наукової реалізації. Зокрема, він навчався в Ернста фон Штерна, декана історико-філологічного факультету зазначеного університету, очільника Одеського археологічного музею (у кінці XIX століття музею Одеського товариства історії та старожитностей, знаменитого своєю колекцією античної кераміки).

Ще перебуваючи в Одесі, Мстислав Фармаковський практикувався у створенні акварельних замальовок, де на однотонному тлі зображав одноосібні предмети (зазвичай, керамічний або скляний посуд) – експонати античного відділу. Акварельні зображення саме такого типу були віднайдені в Національному музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Нині встановлено достеменно, що лише на 12 з 37 акварелей Мстислав Фармаковський зобразив предмети з античної збірки музею Ханенків (чисельність і комплектація її сьогодні відрізняється від тієї, яка була початку XX століття, коли було створено малюнки). Наприклад, у музейній збірці нині немає скляних фігурних посудин, зображених художником на деяких аркушах паперу (рис. 1) (Чуєва, 2017).

Рис. 1. М. Фармаковський. Фігурна скляна посудина. Папір, акварель

Ідентифікація ускладнюється ще й тим фактом, що вчений та художник регулярно відвідував археологічні експедиції свого брата, археолога й історика античного мистецтва Бориса Фармаковського, який був дослідником міста-колонії Ольвія в Північному Причорномор'ї, що неподалік сучасного с. Парутино Очаківського р-ну Миколаївської обл. Вчений зі світовим іменем розробив авторську методику розкопок міста періоду античності, а також, методику аналізу археологічних матеріалів як історичних джерел. Мстислав Фармаковський разом із братом також відвідував розкопки в Ольвії та, очевидно, ознайомлювався з археологічними знахідками, де переважна більшість – кераміка.

Попри те, що не встановлено факт приналежності всіх зображуваних предметів до певної музейної колекції та походження з певного античного городища, ханенківська колекція акварелей авторства Мстислава Фармаковського вбачається цінним історичним джерелом, оскільки є свідченням про один із напрямків діяльності вченого й художника, його внеску в формування музейної збірки та плідну роботу автора малюнків античних артефактів. К. Чуєва встановила, опираючись на зарубіжні дослідження біографії науковця й художника, що «...за свідченнями сучасників, протягом 1902–1917 рр. М. Фармаковський виконав понад 4 000 малюнків предметів археології і мистецтва...» (Чуєва, 2017: 171).

Про значення цієї колекції акварелей та визнання статусу Мстислава Фармаковського у вітчизняній археологічній спільноті свідчить той факт, що коли у 2019 р. в Національному музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків ці акварелі були представлені на широкий загальний виставкою «Ханенківські антики. Історія архівної теки» (рис. 2), проєкт був підтриманий Всеукраїнською громадською організацією «Спілка археологів України».

Рис. 2. Банер виставки «Ханенківські антики. Історія архівної теки» (Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, 2019)

Оскільки виставка та, загалом творчо-науковий доробок Мстислава Фармаковського є однією зі сторінок розвитку археологічної науки України початку ХХ століття. Під час виставки було заплановано проведення круглого столу «Археологічні колекції в музеях: проблеми формування, збереження та фахової етики» (Ханенківські антики, 2019).

Загалом, специфіка віднайдених акварелей та концепція виставки співзвучні з напрямками роботи 17 регіональних відділень та правління Спілки, до яких із 2009 р. належить підтримка профільних місцевих та загальнодержавних ініціатив, популяризація української археологічної науки та знахідок. У цьому випадку був наявний і консультативний супровід вітчизняних археологів під час атрибуції акварелей. Таким чином, їх було введено в міждисциплінарну площину, яка не обмежується лише музейними науками й мистецтвознавством. У цьому випадку образотворче мистецтво є інструментом з досягнення наочності при здійсненні археологічних досліджень: археологічний рисунок, як і акварельні зображення артефактів мають особливу концепцію – вони повинні бути максимально інформативними для фахівців. Тому в системі даної науки поняття «археологічний малюнок» має велике значення як один зі способів фіксації археологічних пам'яток.

Акварелі Мстислава Фармаковського (як наголошувалось вище, археолога за фахом), підпорядковані канонам створення археологічних малюнків. За своєю суттю це зображення знахідки: об'єкт або кілька об'єктів зазвичай розміщується (розміщуються) по центру композиції, на чистому однотонному тлі. У випадку з колекцією, як зазначає К. Чуєва, наявні кілька різновидів тла. Перша група – 5 аркушів, де тло «...жовтуватого кольору...» (Рис. 3а), другу групу становлять «...32 аркуші, розміри яких майже ідентичні, близько 51×36,5 см, – це зображення одиничних предметів зі скла та теракоти на цупкому папері на білому тлі (5 аркушів) та чорному тлі (27 аркушів)» (рис. 3б) (Чуєва, 2017: 169).

Рис. 3: а-б. М. Фармаковський. Фігурна скляна посудина (папір, акварель)

Такий малюнок повинен бути максимально інформативним для фахівців, поєднувати креслення, принципи ортогональних проєкцій, що дозволяє досягти об'єму. І, при цьому, повинен бути виконаний на високому академічному рівні, бути естетично привабливим для того, щоб художньо сприйматись. Якщо йдеться про зразок керамічного посуду або його фрагменту, то має вбачатись вид посудини та її функціональне призначення, матеріал і техніка виготовлення, стан збереження.

Попри те, що Мстислав Фармаковський дотримувався цих законів зображення, все ж, не варто забувати, що перед глядачем акварель, яка позбавляє будь-яке зображення безтілесної неупередженості. Талант художника подекуди переважав над просторовим мисленням археолога: це вже не стриманий візуальний звіт науковця, який провів багато годин у фондах або у відділі камеральної обробки археологічного матеріалу. Це самодостатні художні твори, де поодинокі зображення посудин є свідками й безпосередніми учасниками життя часів античності. Тобто, акварельні антики Мстислава Фармаковського неможливо трактувати суто з позиції теорії мистецтва, музейної справи чи археології.

Так, зображення на чорному тлі фігурної керамічної посудини з двома продовжуватими ручками, виконаної у вигляді чоловічої голови (рис. 4а), з елементами червонофігурного вазопису виділяється особливим реалізмом відблисків поливи та естетики дещо потьмянілих кольорів кераміки. Велична посудина ніби «зависла» в площині картини, над нею не має влади ні час, ні наука, ні художник – настільки вдало Мстислав Фармаковський передав велич і хороший стан збереженості виробу.

У більш узагальнених рисах виконана ойнохойя, посудина для розливання вина (рис. 4б). Форма керамічного виробу та її щедрий геометричний орнамент – це все, що поєднує глядача з археологічною наукою. Художник немов віддалив її від пильного наукового ока, «втопивши» у чорне тло. Тут існує своєрідний ефект візуального обману, коли розмір зображуваного об'єкта, його узагальнені риси й колірна гама розмиваються на площині щільного однотонного тла, дещо розбавленого тінню від виробу. З точки зору мистецтвознавчої науки очевидним є наголос на те, що це зображення існує на грані археологічного малюнку й реалістичного акварельного живопису.

Якщо ж трактувати цю колекцію акварельних малюнків як об'єкт, приналежний до теорії та практики музейної справи, то ці акварелі знаходяться у віданні науково-фондової роботи, вистав-

Рис. 4. М. Фармаковський (папір, акварель):
а) Фігурна керамічна посуда; б) Ойнохойя

кової та науково-дослідної роботи Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Так, К. Чуєвій вдалось відслідкувати історію папки у своїх працях від 2017 та 2019 рр. У статті, опублікованій в фаховому виданні «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» нею було висловлено наступне припущення: «До київського будинку Ханенків папка, імовірно, потрапила по смерті Богдана Ханенка, але не пізніше 1919 р. На жаль, у старих інвентарних книгах бібліотеки музею, які збереглися до сьогодні, ... ця папка не фігурує, тому на разі не вдалося встановити, в якому році вона зарахована до бібліотеки та як обліковувалася після Другої світової війни. З 1961 р. вона зберігалася у відділі античного мистецтва... Вочевидь, назад у бібліотеку папка повернулася... у 1971 р. або наприкінці 1980-х рр.» (Чуєва, 2017: 172).

Більш детально знахідку проаналізовано в монографії «Ханенківські антики. Історія архівної теки», вихід якої був приурочений до відкриття однойменної виставки, що тривала в музеї з 28 листопада 2019 р. до 19 січня 2020 р. (Ханенківські антики, 2019). Експозиція представила як акварелі, так і артефакти з античної колекції музею, для посилення у відвідувачів ефекту наочності та високого рівня професіоналізму Мстислава Фармаковського-художника.

Домінуючою лінією концепції проекту став діалог із відвідувачами, який спонукав до роздумів про долю збірки акварельних малюнків: «Чи ви знаєте, що у музейних архівах та бібліотеках можна віднайти скарби, не менш значущі за предмети з музейних фондів? Скромні книги та документи часом десятиліттями можуть чекати на «своїх» дослідників, які відкриють їхню цінність ширшому

колу поціновувачів. Так трапилося і з однією старовинною текою на зав'язках, повною акварельних малюнків, що довгі роки зберігалася у бібліотеці музею...» (Ханенківські антики, 2019).

Отже, акварелі Мстислава Фармаковського слугують наочним прикладом виходу з площини суто однієї науки, оскільки вони є комплексним явищем та ознакою свого часу, коли образотворче мистецтво було найпоширенішим способом документування наукової дійсності, поступившись із часом фотографії.

Висновки. Запропонований комплексний міждисциплінарний погляд на колекцію акварелей Мстислава Фармаковського зі збірки Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, віднайдені у 2014 р., дозволив встановити цінність даної колекції для різних наукових ланок. З точки зору мистецтвознавчого аналізу доведено, що акварелі авторства Мстислава Фармаковського хоч містять ознаки канонів акварельного рисунка, є й типовими зразками акварельного живопису, яким притаманний зв'язок зі своєю епохою, реалістична манера виконання, колірна емоційність, повнота форм і життєвість колірних рішень.

Встановлено, що колекція з 37 акварелей становить інтерес як приклад взаємозв'язку комплектування музейних фондів та діяльності археологічних експедицій як одного із джерел надходження предметів музейного значення; є об'єктом науково-фондової роботи – вони були взяті на облік після встановлення авторства й тематичної приналежності; є важливим етапом науково-дослідної діяльності інституції, оскільки дані про колекцію було оприлюднено тогочасною очільницею Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків К. Чуєвою у виданні «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (2017) та в монографії (2019); як вагомий об'єкт експозиційної роботи музею, колекцію було взято за основу виставки «Ханенківські антики. Історія архівної теки» (2019); є практичним інструментом археологічної науки, оскільки містить зображення античного керамічного та скляного посуду; становить цінність як історичне джерело, оскільки інформує про один з етапів діяльності видатного музейника, художника, реставратора й археолога Мстислава Фармаковського.

У сукупності всі зазначені твердження дають змогу трактувати колекцію акварелей з зображеннями античних предметів побутового вжитку як перспективний об'єкт для подальшого дослідження в міждисциплінарному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаврилюк С. В. Фондова та науково-дослідна робота музеїв: методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня підготовки спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство». Луцьк, 2023. 93 с.
2. Дмитренко А. А. Науково-дослідна робота музеїв : програма нормативної навчальної дисципліни підготовки бакалавра галузі знань 0201 «Культура», напряму підготовки 6.020103 «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури». Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018. 28 с.
3. Рожко В. Національна музейна політика: засади наукової діяльності музейних інституцій. *Музейний простір*. URL: <http://prostir.museum.ua/post/37778> (дата звернення: 20.07.2024).
4. Ханенківські антики: історія архівної теки. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*. URL: <https://khanenko.museum/uk/arhiv-vystavok> (дата звернення: 20.07.2024).
5. Ханенківські антики. Історія архівної теки. Музей Ханенків запрошує на виставку. *Спілка археологів України*. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/vystavky/1014-khanenkivski-antyky> (дата звернення: 20.07.2024).
6. Чуєва, К. Є. Акварелі Мстислава Фармаковського з Наукового архіву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. № 21. С. 167–174.
7. Чуєва К. Ханенківські антики. Київ : Фенікс, 2019. 63 с.

REFERENCES

1. Havryliuk, S. V. (2023). Fondova ta naukovo-doslidna robota muzeiv [Fund and Research Work of Museums]: metodychni rekomendatsii dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity pershoho (bakalavrskoho) rivnia pidhotovky spetsialnosti 027 «Muzeieznavstvo, pamiatkoznavstvo». [in Ukrainian].
2. Dmytrenko, A. A. (2018). Naukovo-doslidna robota muzeiv [Research work of museums]: prohrama normatyvnoi navchalnoi dystsypliny pidhotovky bakalavra haluzi znan 0201 «Kultura», napriamu pidhotovky 6.020103 «Muzeina sprava ta okhorona pamiatok istorii ta kultury» / A. A. Dmytrenko ; Skhidnoievropeyskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
3. Rozhko, V. (2016). Natsionalna muzeina polityka: zasady naukovoї diialnosti muzeinykh instytutsii [National Museum Policy: Principles of Scientific Activity of Museum Institutions]. *Muzeynyi prostir*. URL: <http://prostir.museum.ua/post/37778> [in Ukrainian].
4. Khanenkivski antyky: istoriia arkhivnoi teky [Khanenko's Antiques: History of the Archival Folder]. *Natsionalnyi muzei mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv*. URL: <https://khanenko.museum/uk/arhiv-vystavok> [in Ukrainian].
5. Khanenkivski antyky. Istoriia arkhivnoi teky [Khanenko's antiques. History of the archive folder. The Khanenko Museum invites you to the exhibition] (2019). *Muzei Khanenkiv zaprosuie na vystavku. Spilka arkhelohiv Ukrainy*. URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/vystavky/1014-khanenkivski-antyky> [in Ukrainian].
6. Chuieva, K. Ye. Akvareli Mstyslava Farmakovskoho z Naukovoho arkhivu Natsionalnoho muzeiu mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv [Watercolors by Mstyslav Farmakovsky from the Scientific Archive of the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts]. *Materialy i doslidzhennia z arkhelohii Prykarpattia i Volyni*. 2017. № 21. S. 167–174. [in Ukrainian].
7. Chuieva, K. Khanenkivski antyky [Khanenko's antiques]. Kyiv : Feniks, 2019. [in Ukrainian].